

ŠLACHTA V 19. A 20. STOROČÍ – NOVÉ VÝZVY A STARÉ SLEPÉ ULIČKY

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2023.71.3.1>

Šľachta je jednou z mála entít v rámci dlhodobých štruktúr európskych dejín pretrvávajúcich od stredoveku až po súčasnosť. Takmer vo všetkých európskych spoločnostiach existovala skupina, ktorá bola viac-menej homogénna, vnútorne menej rozvrstvená, priepustná zdola aj zvonka a definovaná explicitnými právnymi normami. Nazývala sa „šľachtou“, „nobilitou“ alebo „aristokraciou“. Tvorila elitu takmer vo všetkých ohľadoch: politicky, ekonomicky, v otázkach kultúry, správania i zvykov. Hoci vždy existovali alternatívne, súperiace elity z rôznych sociálnych prostredí (univerzitne vzdelaní administratívni funkcionári, právne školení jednotlivci, duchovenstvo, intelektuáli a umelci), tieto skupiny si zvyčajne nárokovali vedúcu úlohu len v jednej konkrétnej oblasti, zatiaľ čo šľachtici sa považovali za akúsi „úplnú“ elitu, ktorej pole pôsobnosti a prevaha sa neobmedzovala na žiaden konkrétny segment života.¹

Postupne sa šľachta ako celok stávala stále heterogénnejšou a veľmi ťažko uchopiteľnou. V rámci Európy, ale aj v Uhorsku rástli v samotnej šľachtickej spoločnosti sociálne nerovnosti v rozsahu, ktorý sa potom odrážal v odlišných spoločenských úlohách, hospodárskom postavení, životných štýloch a myšlienkových horizontoch jednotlivých šľachticov.

Ak by sme mali zadefinovať šľachtu a jej postavenie v spoločnosti, môžeme v súlade s interpretáciou Pierra Bourdieua konštatovať, že šľachta je nositeľom úplného symbolického kapitálu. Ten nadobudla prirodzenou cestou, keď spoločnosť uznala jej identifikačné prvky (šľachtické cnosti ako česť či poctivosť), alebo prostredníctvom úradného aktu, keď šľachtictvo bolo udelené panovníkom a akceptované v rámci šľachtickej spoločnosti. Túto spoločnosť spájal práve symbolický kapitál. V súlade s modelom ekonomiky sociálneho konania Pierre Bourdieu sociálny pohyb interpretoval ako nadobúdanie, zmenu a úbytok rôznych typov kapitálu (ekonomického, kultúrneho a sociálneho). Tento kapitál nebol čisto ekonomickou hodnotou, ale išlo o akýkoľvek zdroj, ktorý sa dal ak-

1 K definícii šľachty a obsahovej náplni pojmu pozri BUSCH. *The European Nobility. Vol 1. Noble Privilege*. Manchester 1983; Tenže, *Vol. 2: Rich Noble, Poor Noble*. Manchester 1988; CONZE, Werner. Adel, Aristokratie. In BRUNNER; CONZE a KOSELLECK (Hg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 1*. Stuttgart 1972, s. 1-48.

tivovať a zúročiť zo sociálneho hľadiska. Ak spomíname kapitál, nevyhneme sa ani otázke jeho akumulácie a tu môžeme konštatovať, že udržiavanie šľachtického rodu v prominentnom postavení, generáciu po generácii, je vlastne akumuláciou prestíže. Tvorba a upevňovanie šľachtických sociálnych sietí prostredníctvom sobášnej a inej sociálnej politiky je zase akumuláciou protekčných väzieb či tvorbou stratégií, ktoré mali dosiahnuť určitý sociálny zisk. S tým súvisí aj investícia do reprezentácie, ktorá sa brala historiografiou v minulosti ako plytvanie odoberajúce z majetku, na druhej strane ale išlo o investíciu do osobnej a rodovej prestíže. Kapitálom je aj sféra urodzenosti, odrážajúca sa v titulatúre či v nadobudnutých úradoch (kariéra). V šľachtickom prostredí mala, tak ako v celej stavovskej spoločnosti, mimoriadnu dôležitosť koncepcia cti, na ktorej šľachta stavala.²

Ekonomický kapitál šľachty mal tiež svoju symbolickú dimenziu. Nestačilo len vlastniť majetok, bolo potrebné ho dať aj dostatočným spôsobom na obdiv. Tým sa šľachtic vyčleňoval od zbohatlíkov, pretože z jeho strany nešlo len o hromadenie statkov, ale aj o ich užívanie.³ Šľachta svoj symbolický kapitál pretavila do ďalšej entity, a tou bol eminentný záujem podieľať sa na výkone moci, ktorú si uzurpovala popri panovníkovi. Obrovské zmeny v hospodárstve, sociálnej oblasti, politike, komunikácii a vzdelanosti, ktoré prinieslo 19. storočie a začiatok 20. storočia, prirodzene zasiahli aj šľachtu, ktorá sa už nemohla podieľať na výkone moci v tradične chápanej forme.⁴ Šľachta bola konfrontovaná s rôznymi konceptami modernizácie, s nástupom občianskej spoločnosti, s rôznymi politickými ideológiami a ďalšími prejavmi modernej doby, ktoré podkopávali jej postavenie a obmedzovali jej vplyv.

Problematika šľachty práve v tomto období, teda v 19. a 20. storočí, patrí v posledných desaťročiach ku kľúčovým témam najmä slovenských hospodárskych a sociálnych dejín. Štartovaciu čiaru tohto záujmu poznačilo viacero faktorov. Predovšetkým išlo o reakciu na programové odmietanie šľachtickej sociálnej vrstvy zo strany dovtedy dominantnej marxistickej ideológie a vedy, ktoré vychádzalo zo skutočnosti, že šľachtu v tomto období považovala historiografia za neslovenskú, ba protislovenskú, v podobe „suchej ratolesti“ na národnom

2 BOURDIEU. *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 81-86, tiež BORDIEAU. Forms of Capital. In RICHARDSON. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT 1986, s. 241-258. Najnovšie aplikoval tieto teoretické postuláty v šľachtickom (aristokratickom) prostredí MAŤA. *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Praha 2004, s. 12-28. K otázke cti pozri HERSCHE. *Gelassenheit und Lebensfreude. Was wir vom Barock lernen können*. Freiburg in Breisgau 2011, s. 50-51.

3 MAŤA. *Svět české aristokracie (1500–1700)*, s. 27-28. O využití prác P. Bourdieua v historickom výskume pozri JENKINS. *Pierre Bourdieu*. London 2006.

4 LIEVEN. *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*. Basingstoke 1992, s. 3-20.

strome za úpadkovú a už zdegenerovanú vrstvu.⁵ Etnicita šľachty v 19. a 20. storočí, v zmysle hľadania jej slovenského pôvodu, už nebola pred rokom 1989 ani produktívnou, ani ťažiskovou témou.⁶ Zaoberať sa šľachtou tohto obdobia znamenalo údajne úplne zbytočne míňať tvorivé sily, k čomu dospeli už i doboví ideológovia 19. storočia, limitovaní primárne národno-obrannými koncepciami.

Rok 1918 odsúdil šľachtu, predovšetkým na Slovensku, do úlohy historického štatistu. Jej neslovenský, teda prevažne maďarský pôvod, a spätosť s bývalým režimom z nej robili reálny terč republikánskej propagandy. Strata šľachtických titulov, proces pozemkovej reformy, nostrarifikácia a rôzne daňové represívne opatrenia mali za úlohu ekonomicky i politicky úplne vyradiť šľachtu z verejného priestoru. Až obdobie bezprostredne po druhej svetovej vojne znamenalo definitívny koniec šľachty, ktorá v dobových triednych kategóriách nenachádzala už žiadne miesto a žiadne produktívne funkcie. To sa odrazilo i na prístupe k výskumu šľachty zo strany profesionálnej historiografie.

Po roku 1989 prišlo v rámci historického frontu k radikálnej reakcii. Dovtedy preferované robotnícke a roľnícke hnutie sa ocitlo na úplnej periférii, a naopak, dovtedy periférne témy sa dostali do stredobodu záujmu. Výskum šľachty sa tak vyvinul na jednu z kľúčových historiografických úloh „uhorského“ obdobia. Vychádza sa zo skutočnosti, že šľachta – napriek modernizačným trendom, budovaniu občianskej spoločnosti a postupnému strácaniu svojich mocenských pozícií – zostáva až do roku 1918 stále rozhodujúcou spoločenskou silou. Inak povedané, hoci išlo o sociálnu vrstvu, ktorá najmä od revolúcie 1848/9 postupne strácala svoje spoločenské, politické i ekonomické pozície, v stavovskom štáte si šľachta stále zachovávala významný sociálny, kultúrny a politický kapitál. V regionálnom rámci význam šľachty ešte rástol a nadobúdal úplne jedinečné a nenahraditeľné funkcie.

Ani po roku 1918 netreba na problematiku šľachty úplne rezignovať. Svojimi aktivitami v regionálnom rámci často suplovala sociálne a kultúrne úlohy štátu a svojím mentálnym nastavením mala stále nenahraditeľný význam.

Radikálna zmena preferencií, aká nastala voči šľachte ako predmetu výskumu po roku 1989, mala však i ten dôsledok, že namiesto seriózneho bádania (alebo popri ňom) začali vznikať adorácie jednotlivých šľachtických rodov a ich

5 Príkladom môže byť dvojzväzkové dielo Jozefa Nováka, ktoré sa považuje za renesanciu záujmu o výskum šľachty. Práca síce publikuje genealogické údaje o šľachtických rodoch z územia dnešného Slovenska, avšak šľachte ako spoločenskej vrstve sa nevenuje skoro žiadna pozornosť a opatrne ju obchádza. NOVÁK. *Rodové erby na Slovensku I.* Martin 1980; tenže. *Rodové erby na Slovensku II.* Martin 1986.

6 Otázka slovenskosti nižšej šľachty pred rokom 1800 sa uzavrela prácou VARSÍK. *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva.* Bratislava 1988.

predstaviteľov, postavené nie na solídnej heuristike, ale nekriticky a skôr na subjektívnych emocionálnych postojoch, so silnými väzbami na región.

Len postupne a s istým odstupom potrebným na rozsiahlejší výskum sa začali rodiť zásadné práce, ktoré už mohli vstupovať do medzinárodného dialógu. Výhodou boli teoreticky podstatne prepracovanejšie a tematicky pestrejšie práce susedných historiografií, o ktoré sa dalo oprieť, ktorými sa dalo inšpirovať a ktoré mohli poslúžiť aj ako istá korekcia. Kto dokázal zužitkovať tieto podnety, vedel ušetriť veľa tvorivého času a mohol i v teoretickej rovine a produktívnu aplikáciou zahraničných záverov významne posunúť poznanie v rámci slovenskej historiografie. Otvorený priestor na spoluprácu využili dvaja z autorov tohto čísla už pred dvoma desaťročiami na viacero spoločných slovensko-maďarských výstupov.⁷ Pre obdobie 19. a 20. storočia to však stále zostávalo skôr výnimkou ako pravidlom a na mnohé témy dominovali úplne odlišné názory. V porovnaní s predchádzajúcim výskumným obdobím 17. a 18. storočia ich pretrvávalo podstatne viac, keďže nacionalizmus, priebeh a dôsledky revolúcie 1848/8, ako aj štátoprávne zmeny po roku 1918 vygenerovali celý rad konfliktných tém a otázok.

Ak sme pred piatimi rokmi hodnotili výskum šľachty v období 19. a 20. storočia v historiografickom prehľade na Slovensku za posledné desaťročia, museli sme ho zakončiť konštatovaním:

„Chýba výskum šľachty na celoštátnej, župnej úrovni (tzv. úradníckej šľachty na nižších, podžupanských i županských postoch), ako aj v jej podnikateľských, kultúrnych i charitatívnych aktivitách. Ako už bolo povedané, vieme málo o každodennosti, mentalite, ideovom svete, životnom štýle, rodinnej stratégii a o sociálnych väzbách. Dôvodom sú problémy s pramennou základňou i časovou náročnosťou takýchto tém.“⁸

V súčasnosti treba toto tvrdenie už trochu korigovať. Z pera slovenských autorov medzitým totiž vyšli viaceré väčšie i menšie texty, ktoré sa zaradili svojimi závermi medzi pozoruhodné a odbornou verejnosťou cenené výsledky slovenskej historickej vedy, ktorými sme schopní rovnocenne vstúpiť i do medzinárodného diskurzu.⁹ Výsledkom tohto podstatne pozitívnejšieho stavu je i predlože-

7 Ako najvýznamnejší produkt tejto spolupráce sa javí monografia HOLEC a PÁL. *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava 2006.

8 HOLEC. Šľachta v 19. a 20. storočí v slovenskej historiografii. In *Historické štúdie*, 2019, roč. 53, s. 27.

9 Na ilustráciu DEMMEL. *Panslávi v kaštieli. Zabudnutý príbeh slovenského národného hnutia*. Bratislava 2017; KOWALSKÁ. Podnikanie v réžii aristokrata: založenie a prvé roky súkenky v Uhrovci (1845 – 1851). In *Historický časopis*, 2018, roč. 66, č. 3, s. 429-456; HOLEC. Zrod, lesk a pád podnikateľského typu novej šľachty v habsburskej monarchii. In *Historický*

né monotematické číslo *Historického časopisu*. Venuje sa problematike šľachty v období modernizačného procesu v rámci stavovského Rakúsko-Uhorska, ale i v období po roku 1918 v úplne nových republikánskych podmienkach.

Jednotlivé štúdie českých, maďarských, rumunsko-maďarských i slovenských odborníkov prinášajú nové témy a kladú si úplne nové otázky, pričom sa pokúšajú o najmodernejšie prístupy k ich riešeniu. Nie vždy prinášajú definitívne odpovede, ale to nakoniec ani nie je zmyslom a úlohou historického výskumu, keďže v ňom sú definitívne nanajvýš historické fakty, ani to nie vždy a všade. Pozorný čitateľ rýchlo zistí, že nie všetky názory v jednotlivých štúdiách sú identické, niektoré sú, naopak, navzájom diametrálne odlišné a vyjadrujú inú mieru stotožnenia sa a empatie s problémami šľachty v tomto období. Taktiež miera kritickosti voči šľachte je neraz vyjadrením skôr uhla pohľadu: ak hodnotíme podnikateľské aktivity úzkej časti šľachty, vyznejú nepochybne pozitívnejšie ako parazitický a konzumný prístup väčšiny šľachty k životu.

Český historik Jan Županič prináša český pohľad na uhorská šľachtu v podunajskej monarchii. Vidí ju teda zvonku, „predlitavskou optikou“ a formuluje rozdiely v nobilitačnej politike, v titulatúre a jej uznávaní i v ďalších kritériách politickej praxe. Ukazuje sa, že v rámci monarchie existovali pomerne veľké mentálne a spoločenské rozdiely.

Sedmohradská historička Judit Pál skúma vo forme hypotéz a predkladá na diskusiu jednotlivé aspekty postavenia a pôsobenia hlavných županov aristokratov v Uhorsku, najmä z hľadiska ich pôvodu a majetku, pričom sa snaží dospieť k zovšeobecňujúcim záverom. Kladenie otázok je v tomto prípade produktívnejšie, lebo možností a metodík na hľadanie odpovedí je určite viac.

Dvojica maďarských autorov z radov mladšej generácie prichádza rovnako s novými témami. Veronika Tóth-Barbalics skúma dôsledky zásadnej reformy hornej snemovne uhorského parlamentu na jej, predovšetkým dedičných (a teda aristokratických) členoch. Dániel Ballabás sleduje vývoj a osudy fideikomisov ako nedeliteľných rodinných pozemkových majetkov na prelome 19. a 20. storočia. Tieto rodinné „klenoty“ sú konfrontované s výzvami novej doby, s modernizáciou v rámci stavovského štátu a s postupným procesom pauperizácie šľachty.

Štefan Gaučík sa komplexne zaoberá podnikateľskými aktivitami niekoľkých generácií rodiny Zayovcov a vníma ich ako sociálne produktívne a dobovým

časopis, 2019, roč. 67, č. 4, s. 601-631; HOLEC. Šľachta na Slovensku po roku 1918 medzi lojalitou, pasivitou a iredentou. In HUDEK; ŠOLTĚS a kol. *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava 2019, s. 52-88; HOLEC. „Krv nie je voda“. Vznik ČSR a odlišné stratégie v kniežacej rodine Odescalchi. In KOVÁČ; HANULA a kol. *Z monarchie do republiky. Z demokracie do totality. Spoločnosť na Slovensku od konca 19. storočia do roku 1945*. Bratislava 2022, s. 197-217; HOLEC a LUKÁČOVÁ. *Európsky rod v slovenskom svete. Rod Friesenhof a Oldenburg 1879 – 1945*. Bratislava 2023.

nárokom zodpovedajúce konanie. Len málo šľachtických rodín sa odhodlalo pustiť sa na pole podnikania a legitimizovať tak svoj moderný prístup k životu a okolitému svetu.

Roman Holec otvára pod takmer identickým názvom ako Judit Pál úplne inú tému a s úplne iným prístupom. Namiesto overovania si jednotlivých hypotéz predkladá *case study* na tému ríšskonemeckého kniežat'a Hohenloheho, ktorý vyvíjal na prelome 19. a 20. storočia veľké majetkové aktivity v oblasti Vysokých Tatier a dostal sa do sporov nielen s uhorským štátom, ale musel sa vyrovnávať i s pomermi v Československej republike. Hlavnú úlohu v tomto príspevku zohráva moderný nacionalizmus ako súper jedného hocako moderne sa tváriaceho aristokrata zo starého sveta.

Pražský historik Václav Horčíčka sleduje na príklade aristokrata z rodu Windischgrätz osud jedného veľkostatku na Slovensku v súkolí pomerne selektívne vedenej pozemkovej reformy v Československu. Ukazuje sa, že jednoznačne formulované historické procesy mali v praxi a v konkrétnych prípadoch oveľa komplikovanejšiu a jemnejšiu podobu. To napokon potvrdil i osud Hohenloheho majetkov v Tatrách.

Celé monotematické číslo vzniklo v rámci a s podporou projektu APVV-20-0371 *Lesk a pád šľachty. Stratégie šľachtickej reprezentácie v dejinách Slovenska*, riešeného v Historickom ústave SAV, v. v. i. pod vedením Diany Duchoňovej. Príspevky boli vybrané oboma editormi v konkurencii širšej ponuky vedeckých textov. Filantropii a dobročinnosti šľachty sa venuje paralelný projekt riešený v rámci grantovej agentúry Vega, preto sa v našom výbere týmito aktivitám nevenuje pozornosť.

Všetky texty sa navzájom dopĺňajú a splňajú náročné vedecké kritériá. I preto sú venované primárne aristokracii, keďže problematika šľachty je široká a mnohovrstevná. Sú postavené na doteraz nevyužitých primárnych zdrojoch, konfrontované s najnovšou literatúrou a prinášajú úplne nové závery a hypotézy. Tradičné tvrdenia sa v ich svetle ocitajú neraz v „slepých uličkách“. Na druhej strane sa ako dôležitý javí diskusný potenciál jednotlivých textov a otvorený priestor na ďalšiu produktívnu spoluprácu. To je nakoniec zmysel a jeden z hlavných zámerov podobných projektov.

Diana Duchoňová, Roman Holec

Zoznam použitých prameňov a literatúry/List of references and literature

- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998.
- BOURDIEU, Pierre. Forms of Capital. In RICHARDSON, John. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT: Greenwood, 1986.
- BUSCH, Michael. *The European Nobility. Vol 1. Noble Privilege*. Manchester: Manchester University Press, 1983.
- BUSCH, Michael. *The European Nobility. Vol. 2: Rich Noble, Poor Noble*. Manchester: Manchester University Press, 1988.
- CONZE, Werner. Adel, Aristokratie. In BRUNNER, Otto; CONZE, Werner a KOSELLECK, Reinhart (Hg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 1*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1972, s. 1-48.
- DEMMEĽ, József. *Panšlávi v kaštieli. Zabudnutý príbeh slovenského národného hnutia*. Bratislava: Kalligram, 2017.
- HERSCHE, Peter. *Gelassenheit und Lebensfreude. Was wir vom Barock lernen können*. Freiburg in Breisgau: Herder, 2011.
- HOLEC, Roman a PÁL, Judit. *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava: Kalligram, 2006.
- HOLEC, Roman. Šľachta v 19. a 20. storočí v slovenskej historiografii. In *Historické štúdie*, 2019, roč. 53, s. 27.
- HOLEC, Roman. Zrod, lesk a pád podnikateľského typu novej šľachty v habsburskej monarchii. In *Historický časopis*, 2019, roč. 67, č. 4, s. 601-631.
- HOLEC, Roman. Šľachta na Slovensku po roku 1918 medzi lojalitou, pasivitou a iredentou. In HUDEK, Adam; ŠOLTÉS, Peter a kol. *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava: Veda; HÚ SAV, 2019, s. 52-88.
- HOLEC, Roman. „Krv nie je voda“. Vznik ČSR a odlišné stratégie v kniežacej rodine Odescalchi. In KOVÁČ, Dušan; HANULA, Matej a kol. *Z monarchie do republiky. Z demokracie do totality. Spoločnosť na Slovensku od konca 19. storočia do roku 1945*. Bratislava: Veda; HÚ SAV 2022, s. 197-217.
- HOLEC, Roman a LUKÁČOVÁ, Alexandra. *Európsky rod v slovenskom svete. Rod Friesenhof a Oldenburg 1879 – 1945*. Bratislava: Slovart, 2023.
- JENKINS, Richard. *Pierre Bourdieu*. London: Routledge, 2006.
- KOWALSKÁ, Eva. Podnikanie v réžii aristokrata: založenie a prvé roky súkenky v Uhrovci (1845 – 1851). In *Historický časopis*, 2018 roč. 66, č. 3, s. 429-456.
- LIEVEN, Dominic. *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*. Basingstoke: Macmillan, 1992.
- MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
- NOVÁK, Jozef. *Rodové erby na Slovensku I*. Martin: Osveta, 1980.
- NOVÁK, Jozef. *Rodové erby na Slovensku II*. Martin: Osveta, 1986.
- VARSÍK, Branislav. *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemianstva*. Bratislava: Veda, 1988.

O autoroch / About the authors

Mgr. Diana Duchoňová, Ph.D.

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 19, P. O. Box 198, 814 99 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: histdidi@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-7972-1745>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=54986289100>

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2477193>

Prof. Dr. Roman Holec, DrSc.

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 19, P. O. Box 198, 814 99 Bratislava

Slovenská republika

email: rh1918@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-4127-895X>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=26036017100>

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1857783>